

DE POLITIEK OP STRAAT

Over de vormen van stedelijk politiek protest in de zeventiende eeuw*

Paul Knevel

Op het eerste gezicht staat het politieke leven in de Hollandse steden van de zeventiende eeuw mijlenver af van de politieke hartstochten van de patriotten, die wel de uitvinders van de moderne politiek zijn genoemd.¹ Politiek was in het zeventiende-eeuwse Holland een zaak van enkelen, de 'wijsten, rijksten en voortreffelijksten', en werd doorgaans afgehandeld in achterafvertrekjes. Er waren weliswaar wekelijks vroedschapsvergaderingen, maar veel van de besproken kwesties waren dan al in kleinere kring voorbereid. Deze politieke cultuur was doordrongen van de kunst van 'persuasie'. Niet het openbare debat was kenmerkend voor de zeventiende-eeuwse politiek, maar het eindeloos uitstellen, verschuiven, schikken, plooiën en overleggen. Goede contacten waren dan ook belangrijker dan oratorische kwaliteiten.²

Velen waren zo van de politiek uitgesloten. Waar in het absolutistische Frankrijk regeren het *secret du roi* was, daar diende in de Republiek het geheim van de raadkamer gerespecteerd te worden. Besluiten waren dan ook verpakt in formele resoluties die eventuele interne conflicten moesten verhullen en nadruk legden op harmonie en eendracht. Publieke meningsuitingen en politieke participatie van onderaf waren bovendien ongewenst. Ook in de Republiek diende de *loi du silence* te worden geëerbiedigd.³ Af en toe, evenwel, kwam de politiek op straat te liggen, zoals tijdens de Bestandstwisten of in het Rampjaar 1672. Maar dat was dan, volgens verschillende historici, niet meer dan een geregisseerd intermezzo, een 'paskwillentijd', waarin het volk raasde en de

* Met dank aan Gabriëlle Dorren, Henk van Nierop en Henk te Velde voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

1 N.C.F. van Sas, 'Tweedragt overal: het patriotisme en de uitvinding van de moderne politiek', in: H. Bots en W.W. Mijnhardt ed., *De droom van de revolutie. Nieuwe benaderingen van het patriotisme* (Amsterdam 1988) 18-31; S.R.E. Klein, *Patriots republikenisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam 1995).

2 Het meest recente overzicht van de alledaagse stedelijke politieke cultuur in: J.L. Price, *Holland and the Dutch Republic in the seventeenth century. The politics of particularism* (Oxford 1994). Zie voor de kunst van 'persuasie': A.Th. van Deursen, 'De raadpensionaris Jacob Cats', in: idem, *De hartslag van het leven. Studies over de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1996) 362-374, aldaar 365.

3 In de praktijk echter was geheimhouding een groot probleem. Vergelijk G. de Bruin, *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600-1750)* ('s-Gravenhage 1991).

regenten hun eigen spel speelden.⁴ Toch is er alle reden deze tussenspelers serieus te nemen. Niet alleen boden zij de burgers gelegenheid hun stem te laten horen, ook tonen zij aan dat politiek (en religie niet te vergeten) meer hartstocht losmaakte dan menig zeventiende-eeuwse stadsbestuurder lief zal zijn geweest. Zij bieden aldus een aardige kijk op de stedelijke politieke cultuur in de periode voor de uitvinding van de 'moderne politiek'. In dit artikel zal het dan ook niet gaan over het verloop van deze politieke crises of over de achterliggende ideologische geschillen, maar over de vormen van politiek protest. Niet de factiestrijd of de strijd tussen staatsgezinden en oranjegezinden staan in deze bijdrage centraal, en ook niet het conflict tussen remonstranten en contraremonstranten, maar de mobilisatietechnieken, het actierepertoire en de politieke rituelen van gewone Hollandse burgers.

'Pasquillen ende faemroevende blaauwe boekjes'

In 1647 werd in de straten van Dordrecht een pamflet verspreid, getiteld *'t Magasyn van meyneedige ontucht, ende Bastard Spaensche moedt-wil'*.⁵ Het was geschreven door Johan Walen, een Dordtse advocaat die al langer met het stadsbestuur in onmin leefde, en in 1645 uit de stad was verbannen.⁶ Het *Magasyn* was een felle litanie tegen het zittende stadsbestuur, dat de 'rechten, vrijheden en privilegien' van de stad op ongekennde wijze verachtte. Walen had dan ook maar liefst 65 punten nodig om de ernst van deze verkrachting van rechtsregels te onthullen. Het burgemeestersambt was door de ongezonde omstandigheden uitgegroeid tot de spil van het stadsbestuur. De burgemeester, zo schreef Walen, is "hedens-daeghs in kracht, en effect, absolut en meer als Souverain", die "na syn 'sherten lust, sonder, en tegen de Rechten en Privilegien, sijn selven verkiest, en al die 't hem lust en gelieft: spelende metten Eedt, diemen inden Name Gods doet, als de kinders mette koten."⁷

De gevolgen laten zich raden. Het gerecht bijvoorbeeld was door dit alles van een 'Collegie van Rechters' verworpen tot een bijeenkomst van 'Vrienden en Magen'. En het algemeen belang had plaats moeten maken voor het 'particulier profijt':

En voor alle die oneerlijke, onredelijke, en onbeschaemde middelen speelt men oock mette Commissien der Stadt, en des Oudt-Raedts, en mette Rapporten even soo trouweloos als met de rest: seggende, en verswijgende Activé en Passivé in hare Rapporten

4 Het klassieke voorbeeld van een dergelijke interpretatie is natuurlijk D.J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Utrecht 1979).

5 (Knuttel 5593; z.pl. 1647).

6 Zie voor het conflict tussen Walen en het Dordtse stadsbestuur: J. Wille, 'Het Houten Boek. Democratische woelingen in Dordrecht 1647-1651', *Stemmen des tijds* 1. (1912) 1154-1179; 1263-1284, aldaar 1155-1164.

7 (Knuttel 5593; z.pl. 1647) 6.

ten, dat haer lust, en goetd dunckt voor haer particulier profijt: Approprierende alsoo het Gemeen tot haer eygen, als eygendom; en haer particuliere vuyligheden, daer sy niet mede door konnen, schuyvende, en drayende trouwlooslijck op 't Gemeen, tot des selfs kosten, schaden en schande.⁸

Zo werden bijvoorbeeld door de stadsbestuurders telkens nieuwe belastingen ingevoerd om zichzelf en hun 'onversadelijke Magen' te voeden. Naar de eigen burgers werd daarbij niet langer geluisterd: zij waren rechteloos, iets wat zelfs onder de hertog van Alva niet het geval was geweest. De burgers wisten dus wat hun te doen stond. "Ist niet meer dan hoogh tijdt, dat de Vrome Magistraten, Dekens, en Gildens, volgens haren Eedt, schuldige plicht, Rechten en Privilegien, tegens soodanigen in-etende kancker, en meyneedighe pest-holen versien."⁹

Walens boodschap was nauwelijks nieuw te noemen. Oligarchisering en machtsmisbruik waren, zo wist de cynische Lieuwe van Aitzema te vertellen, nu eenmaal onvermijdelijk: "Van den huwelijcken Staet seytmen Al watter in is, wilder uyt; ende watter uyt is wilder in. Met de Regeringh gaet het Contrarie. Al watter buyten is wilder in: Ende watter in is, wilder in blyven."¹⁰ Over Dordtse misstanden was dan ook al vaker geklaagd, ook door Walen zelf, maar altijd zonder succes.¹¹ Niet iets om je druk over te maken dus. Maar dat deden de Dordtse burgers ditmaal wel. In de weken na de verschijning van het pamflet raakte het Dordtse stadsbestuur in het defensief. Overal in de stad vonden vergaderingen plaats, waar ontevreden burgers onder leiding van gildendekens hun onvrede over de stedelijke politiek uitten. Op veel ontzag konden de stadsbestuurders niet meer rekenen. Toen de magistraat de gildenbijeenkomsten probeerde te verbieden, trokken de gildendekens, 128 in getal, naar het huis van een van de burgemeesters om zich hierover te beklagen. Uiteindelijk restte het stadsbestuur niets anders dan een akkoord met de gildendekens te sluiten.¹²

Voor de kringen rond de aangevallen Dordtse stadsbestuurders was de zaak duidelijk: de grote belangstelling voor het *Magasyn* was slechts voortgekomen uit sensatiezucht: het gewone volk voelde zich nu eenmaal van nature aange-trokken tot het verbodene, en liet zich gemakkelijk manipuleren.¹³ Het was een bekende opvatting, die in elke politieke crisis wel werd geuit. Plakkaten die de politieke pers dan tijdelijk aan banden wilden leggen, verzekerden telkens

8 Ibidem, 9.

9 Ibidem, 10.

10 L. van Aitzema, *Historie of verhael van saken van staet en oorlogh, in, ende ontrent de Vereenigde Nederlanden...* IV, boek XV ('s-Gravenhage 1657-1671) 1.

11 *Wit, of oprechte vertooning, rakende de Regiering en Wetten der Stadt Dordrecht...* (Knuttel 5233; z.pl. 1645). Vergelijk N. Japikse, 'De Dordtsche regeeringsoligarchie in het midden der 17e eeuw', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* 6, 1 (1924) 6-22; G. Veldhuijzen, *Nieuwe heeren nieuwe kussens. Het regentenpatriciaat van Dordrecht 1672-1685* (Kwartaal & Tekens extra 7; Dordrecht 1988).

12 Uitvoeriger over dit oproer: Wille, 'Het Houten Boek'.

13 *Nieuw Rotterdamse marckt-schuyt praetjen...* (Knuttel 5596; z.pl. 1647) 17.

weer dat de misleidende geschriften vooral schadelijk waren voor 'd'onwetende ende onversochte menschen, ende de gemeene man', die opgejut door hun leugenachtige inhoud gemakkelijk in oproer konden komen.¹⁴ Dat vond ook de staatsgezinde pamflettist die in 1672 vol afschuw de uitwerking van de vele 'pasquillen ende Faemrovende Blaeuwe Boekjes' beschreef. Deze gaven slechts aanleiding tot roddels en discussies, waaraan vooral "luyden van geringh oordeel" deelnamen, "die gheen kennisse van saecken hebbende, ende nochtans siende dat het ergens haperde, nae pepen ghelijck haer voorgesongen wierdt, ende geloofden dingen, om welcke te ondersoecken ofte te oordeelen, haer niet verstandt genoeg gegeven was."¹⁵

Erg overtuigend klinkt dat laatste ondertussen niet. Zeventiende-eeuwse burgers stonden niet blanco tegenover de inhoud van deze geschriften, maar beschikten over een reservoir aan kennis, bestaande uit wereldnieuws, kerkelijke en maatschappelijke opvattingen en lokale nieuwtjes, waaraan zij de producten van de politieke pers konden toetsen.¹⁶ Pamfletten, paskwilen en schimpdichten waren bovendien niet nieuw, maar in ieder geval al sinds het begin van de Opstand wezenlijk onderdeel van de politieke cultuur.¹⁷ Dergelijke vlugschriften waren er in velerlei soort, van klein en onooglijk tot omvangrijk en geleerd, en van rustig informierend tot opruiend en overspannen van toon. Sommige pamflettisten gedroegen zich als verslaggevers, terwijl anderen nadrukkelijker opinieerden: zij leverden commentaar, wogen personen en velden oordelen.

Deze vlugschriften waren gedrukt en gewoon te koop bij de marskramer of boekverkoper; maar daarnaast waren er ook paskwilen die op de straathoecken werden uitgedeeld of 's nachts heimelijk aan de deuren van publieke gebouwen werden bevestigd. Soms waren zij met de hand geschreven, zoals het volgende versje, dat in 1618, op het hoogtepunt van de Bestandstwisten, in Den Haag van hand tot hand ging:

Ducq D'Alba heeft gedaan in Hollandt tyrannie.
Op denzelven voet sticht den prins [Maurits] heerschappie.
Ghij vraecht waerom het geschiet?
Ick zegghe, dat in den prins van Oraengien

14 A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1991) 168.

15 *Verhael van 't voornaemste, 't gene desen staet 't sedert eenige Iaeren is overgekomen...* (Knuttel 10384; z.pl. 1672) 16.

16 W. Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf 1607-1647* (Nijmegen 1995) 292-312.

17 Zie voor de rol van pamfletten in de zeventiende-eeuwse stedelijke samenleving: C.E. Harline, *Pamphlets, printing and political culture in the early Dutch Republic* (Dordrecht, Boston en Lancaster 1987); M. Keblusek, 'Nieuwsvoorziening in de Republiek. De Engelse burgeroorlog in Haagse drukken', in: H. Kleijer e.a. ed., *Tekens en teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam 1992) 60-77; Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 163-173; De Bruin, *Geheimhouding en verraad*, 88-89, 365-373, 402-414 en 434-435.

Ducq D'Alba's ziel gecomen is uyt Spaengien.¹⁸

Soms vangen we in de bronnen iets op van de omgeving waarin dergelijke protestuitingen werden vervaardigd. In het najaar van 1690 kwamen tegenstanders van de van machtsmisbruik en corruptie beschuldigde baljuw van Rotterdam, Jacob van Zuijlen van Nievelt, bijeen in het huis van oud-burgemeester Pieter de Meij. Hier werden in de avonduren nieuwtjes uitgewisseld, pamfletten gelezen en schimpdichten geschreven. De hartstochten liepen daarbij zo hoog op, dat zelfs het eten er bij inschoot. "Hier is geen tijd van eten, maar van te schrijven van Jaap van Zuijlen", zou De Meij op een van deze avonden tegen zijn dienstmeid hebben geroepen. De paskwillen werden vervolgens op grote schaal gekopieerd en in de dagen daarna door een zekere Anna de Naaister in de stad verspreid.¹⁹

Dergelijke paskwillen kenden dus een grote verspreiding, maar ook het merendeel van de gedrukte pamfletten was bedoeld voor een groot publiek. En dat was aan hun uiterlijk af te zien: rommelig, in een gotische letter gezet, in het Nederlands geschreven, niet te dik en vaak niet duurder dan vijf à tien stuivers. Maar schijn kan soms bedriegen. De inhoud was namelijk lang niet altijd aan de doelgroep aangepast. Zo sleep de predikant Bernardus Dwinglo gedurende de Bestandstwisten zijn *Christalijnen bril* 'tot versterckinge van 't schemerende ghesicht der eenvoudighen'. Niettemin opende hij zijn geschrift met een aanhaling uit Sallustius, verpakt in een zin die maar liefst 23 regels nodig had om tot een goed einde te worden gebracht. Weinig 'eenvoudighen' zullen dat einde hebben gehaald.²⁰ Zo ging het vaker. Sommige pamfletten groeiden zelfs uit tot geleerde verhandelingen die waren opgesierd met citaten uit de klassieken en gezet in een exclusieve romeinse letter. Politiek nieuws werd zo op verschillende niveaus verwoord en verspreid.

Eenmaal verschenen speelden de vlugschriften een eigen rol. Van een simpelweg 'napiepen' van de inhoud van de paskwillen en pamfletten was doorgaans geen sprake. Het ene pamflet lokte als vanzelf het andere uit. Neem bijvoorbeeld het bijtende *Schutterlicke Schermvlach* uit 1618, waarin de uit de burgerwacht ontslagen Leidse contraremonstrantse schutters werden uitgemaakt voor een 'troulosen hoop' die zich verzamelde in de 'Hellich Yver-Kerck',

Waer in ghy daeg'lijcx smect niet dan onstichtich werck;
Om tegens Magistraet en overheyte te spreekken,
En met vergeefsche snap haer lijtsaemheyte te breken,
Loopt vry in tyt van noot, met u ghespuys daer heen,
Daer sal de Liberteyt u laten wel met vreen.

18 A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldebarnevelt* (Assen 1974) 360.

19 R. Dekker, "Schijnheilig atheïst". Bernard Mandeville als pamflettist tijdens het Costermanoproer in Rotterdam in 1690', *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 26 (1994) 1-17, aldaar 6-7.

20 Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 282.

Bewaert de plaetse wel, siet toe dat uyt de graven
 Niet komen die u weer naer Vlaenderen doen draven;
 Om daer te sien u Volc, die t' Lant, haer Kerck, en Eer,
 Verlieten mette vlucht, en namen hier haer keer...²¹

Dat schreeuwde om een reactie. En die kwam er ook, in de vorm van het even giftige *Verzet, teghen den Schutterlicken Scherm-slach, ghegheven na de vrome Borghers, die den lossen Dicht-maker zeydt, haer zelve ontschuttert te hebben*.²² In 1672 ging het niet anders toe. De *Consideratien over den tegenwoordigen toestandt van ons lieve Vaderlandt* genereerde toen bijvoorbeeld *Het onbevleekte Wit, of het doel van Hollandts ware intrest*, waarin de *Consideratien* werd afgedaan als een fameus libel,

zijnde doorgaans gepropt vol seditieuse stelling, en discoursen, waar in niet alleen en werden gequetst de particuliere Regenten der Steden, maar oock generalijck de Leeden van den ganschen Staet, de selve met de aldergrootste ontrouwigheyt beschuldigende, voor Verraders en Meineedige, zonder, dat hy op eenige beschuldiging by brengt, het minste bewijs, maar alleens, als eene leggende in een heete en raasende koorts, niet dan enckel gal uytwerpt.²³

Pamflettenstrijd begeleidde zo iedere politieke crisis in de Republiek. Hoogstaand waren deze strijdschriften doorgaans niet. Pamflettisten zochten hun heil zelden in argumenten. Stemmingmakerij was veel effectiever en daarbij werd maar al te graag op de man gespeeld. Baljuw Jacob van Zuylen was dus een 'uytbroedsel van de Hel' en een 'bederver der gemeente',²⁴ terwijl de Rotterdamse stadsbestuurders in 1672 werden uitgemaakt voor 'asberen', diefbewaaarders, uitzuigers en vreetzakken die met karossen naar huis moesten worden gebracht "omdat se dick gevreeten en gesopen zijn."²⁵ Leugenaars waren het, aldus een andere pamflettist, "dat hebbense van haer Vader den Duyvel geleert."²⁶ Geen wonder dat een staatsgezinde auteur, die zijn eigen geschrift presenteerde als 'een onpartidige Bedenkinge over des selfs Tegenwoordige Constitutie', meer 'bitterheydt ende passie, als verstandt ende oordeel' in dergelijke geschriften bespeurde. Maar zelf kon hij er ook wat van: één van de tegenstanders van de Rotterdamse burgemeesters was "een man die in Oost-Indien ongehoorde gruwelen ende godtloosheden bedreven heeft."²⁷ De 'on-

21 *Schutterlicke scherm-slach jehens de giftige steecken vant oproerich ende fameux-libel...* (Knuttel 2584; z.pl. z.j.). Eveneens gedrukt in: W. Baudartius, *Memoryen ofte cort verhael der gedenck-weerdichste so kercklicke als wereltlicke gheschiedenissen* boek IX (Arnhem 1624) 82-83.

22 (Knuttel 2585; z.pl. 1618).

23 (Knuttel 10231; z.pl. 1672) 3.

24 Dekker, 'Schijnheilig Atheïst', 8.

25 Vergelijk bijvoorbeeld 't *Samenspraecck wegens den Rotterdamschen Paus...* (Knuttel 10474; z.pl. 1672).

26 *Eenvoudigh Schuyt-Praetje* (Knuttel 10472; z.pl. 1672) 12.

27 *Verhael van 't voornaemste...* (Knuttel 10384; z.pl. 1672) 16-17.

voegzaeme expressien' waarmee Van der Capellen tot den Pol in de patriot-tentijd naam zou maken, waren ook de zeventiende-eeuwers niet vreemd.²⁸

De producten van de politieke pers werden druk besproken, op het marktplein, bij de haven, in de trekschuit, bij de boekverkoper of in de wachtlokalen van de schutters. "De Wacht-huysen zijn vol van allerley Pasquillen en Geschriften", schreef een verontruste Amsterdamse burger in de zomer van 1672.²⁹ Het populaire genre van het imaginaire schuit- of marktpraatje had dus duidelijke wortels in de werkelijkheid. Door al deze gesprekken vermengden de pamfletten zich met het orale circuit van nieuwsvoorziening, waardoor ook mensen die niet konden lezen of zich financieel de aanschaf van pamfletten niet konden veroorloven kennis van hun inhoud konden nemen. Eenmaal in het orale circuit opgenomen konden de roddels, insinuaties en beledigingen uit de pamfletten gemakkelijk een eigen leven gaan leiden.³⁰ Voor even raakte de stedelijke samenleving in de ban van de politiek.

Een klassiek voorbeeld vormen de Bestandstwisten, toen de godsdienstgeschillen en politieke tegenstellingen menig gesprek beheersten. In Den Briel "isser byna niet anders gehoord onder de gemeente dan van dese questiën te disputeren, haperen ende tateren."³¹ De Leidse schuttersofficieren konden meespreken over de 'groote onruste' die daar veelal uit voortvloeide. Menig schutterswacht liep in deze jaren uit op ruzie, omdat "nyet alleen de disputeren aldaer aengaende de geschillen inde Religie ende tgunst daer aen cleeft zeer hooch liepen, maer oock dat de wapenen daerover getrocken ende gevelt werden, nyet sonder peryckel van groote bloetstorting."³² In de zomer van 1672 was het in menige Hollandse stad opnieuw raak, zoals onder anderen de gezagsgetrouwe Haarlemse geneesheer Petrus Langedult bemerkte. Tijdens hun nachtwacht spraken de Haarlemse schutters volgens hem over niets anders meer dan politiek:

Doch dit wachthouden, hoewel tot verhoeding van onrust en plondering geordonneerd, gaf groote stof en oorzaak, immers aanleiding tot de volgende onheilen. Want veele der burgeren, dus ledig bij den anderen zijnde, malkanderen slechts debaucheerden en met veele oproerige propoosten het ontzach der overheden vertraden en dus veel kwaads stookten, wanneer ze den tijd met spelen en drinken niet doorbragten.³³

28 Klein, *Patriots republikenisme*, 84.

29 *Wacht-praetj, tusschen een sarjant, adelborst, en schutter. Gehouden over de oude voorrechten der Amsterdamse Burgers...* (Knuttel 10564; z.pl. 1672) 3.

30 Over de verschillende niveaus van nieuwsvoorziening: Keblusek, 'Nieuwsvoorziening in de Republiek'.

31 Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 275.

32 Gemeentearchief (GA) Leiden, Archief van de schutterij, resolutie kriegsraad, 13 februari 1618.

33 P. Langedult, *Haarlem in het Rampjaar 1672. Kort verhaal van de burgerlijke oproeren, voorgevallen binnen Haarlem in het jaar 1672*, G.H. Kurtz ed. (Haarlem 1946) 14-15.

Politieke bijeenkomsten

Veel vlugschriften waren geschreven door politieke 'buitenstaanders', predikanten, broodschrijvers en gefrustreerde regenten die hun carrière zagen stikken. De oppositie is in iedere pamflettenstrijd oververtegenwoordigd. Het pamflet kan dan ook niet zonder meer worden beschouwd als bewijs van het bestaan van een levendige publieke opinie.³⁴ "Een discussie in de pers", aldus Van Deursen,

bewijst vooral dat de minderheid geen kans ziet in de regeringscolleges op eigen kracht meerderheid te worden. Uit de reacties moet dan blijken of ze haar kansen juist heeft getaxeerd, en of ze erin zal slagen de publieke opinie zodanig te mobiliseren dat de weerstanden ertegen de regeringspolitiek te sterk worden.³⁵

Openbaarheid dus als bewuste strategie van een zich machteloos voelende oppositie. Maar eenmaal op straat gebracht, werd het verzet door de opgewekte politieke hartstochten onbeheersbaar, temeer daar de burgerij in de schutterijen of, zoals in Dordrecht, in de ambachtsgilden over een eigen mobilisatiekader beschikte en kon terugvallen op een eigen verzetstraditie die in ieder geval terugging tot 1566, het jaar van de beeldenstorm.³⁶ Door het populaire 'schut-tertje spelen' leerde de Hollandse jeugd bovendien al op jonge leeftijd de kracht van het gezamenlijk optreden kennen.³⁷

Zonder vergaderingen was het oppositie-voeren ondenkbaar. Vaak kwam men bij de betrokkenen thuis of in bepaalde herbergen bijeen om onder het genot van wijn en bier "den tegenwoordigen toestant van dese stad met den anderen te discoureeren."³⁸ Dergelijke bijeenkomsten waren officieel verboden, maar in de praktijk moeilijk te verhinderen. "Wel wie kan 't ons verbieden by malkanderen te komen in Herbergen ofte anders, wy verteren ons gelt, en dat wy verteren, dat betalen wy, wat heeft yemandt daer mede te doen?", poneerde de 'Dortsman' naar aanleiding van de bijeenkomsten van Dordtse burgers in het imaginaire *Nieuw Rotterdams Marckt-schuyt Praetjen*.³⁹ Bepaald onschuldig waren deze drinkgelagen overigens lang niet altijd. In de vergadering van de Gecommitteerde Raden van het Zuiderkwartier liet de Dordtse pensionaris weten dat de ontevreden burgers 'secrete bijeencompsten' belegden, "maecken-

34 Vergelijk echter Harline, *Pamphlets, printing and political culture*, 155-163 en 227-231, die juist de nadruk legt op de indirecte invloed die de voornamelijk door pamfletten gecreëerde publieke opinie uitoefende op het politieke stelsel.

35 Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 168.

36 Vergelijk P. Knevel, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1580-1702* (Hilversum 1994) 337-338, voor de schutterij als mobilisatiekader.

37 R. Fruin en N. Japikse ed., *Brieven aan Johan de Witt II* (Amsterdam 1919-1922) 47.

38 J.F. Gebhard, 'Een dagboek uit het Rampjaar 1672', *BMHG* 8 (1885) 45-116, aldaar 82.

39 *Nieuw Rotterdams marckt-schuyt praetjen* (Knuttel 5596; z.pl. 1647) 18. Vergelijk de redenering van de ontslagen Leidse schutters in 1618: GA Leiden, Bibl. L & O, inv. nr. 578f, fol. 15 e.v.

de complotteriën, den eenen den anderen verbindende met eede om teijckeningen in circule, omme te handhaven haere oude privilegien."⁴⁰

Incidenteel groeiden dergelijke vergaderingen uit tot massale bijeenkomsten in de doelengebouwen, soms wel bezocht door enkele honderden burgers. Ordelijk verliepen deze grootschalige vergaderingen meestal niet. Ondanks het wijd vertakte netwerk van vroedschaps- en dorpsvergaderingen, kerkenraden, krijgsraden en gildenbijeenkomsten, had nog lang niet iedereen zich de grondregels van het vergaderen, zoals het om beurten spreken, het beheersen van emoties, en het achterwege laten van scheldwoorden en dreigementen, eigen gemaakt.⁴¹ "En het ging op een rasen en tieren of 'er een party wilde Dieren vergadert hadden geweest", schreef een tegenstander van de bekende Amsterdamse 'doelenlopersbeweging' niet zonder leedvermaak naar aanleiding van haar eerste bijeenkomst op 7 september 1672. "En 't was", zo voegde hij er aan toe, "al tap, wijn, bier, avoes, amoy, schenck, danckheb, suyp uyt, en wy willen onse Privilegien hebben, ja wy willense hebben, en wy willen weer meesters van de Doelens wesen, ja se komen ons toe, al soudt 'er soo en soo gaen."⁴² Het zal hem dan ook niet hebben verbaasd dat de beweging al na enkele dagen verliep. De laatste vergadering, op 10 september, moest na een handgemeen zelfs worden ontbonden.⁴³

Veel hing uiteindelijk af van het gezag en de overtuigingskracht van de woordvoerders, veelal schuttersofficieren, advocaten of oud-schepenen. Tegenstanders beschouwden hen als ijveraars die op bevel van anderen de menigte opstookten. Zelf legden zij echter de nadruk op hun bemiddelende functie: zij probeerden de onrust slechts in goede banen te leiden.⁴⁴ Hun positie was in-

40 ARA Den Haag, Archief van de Gecommitteerde Raden van het Zuiderkwartier, inv. nr. 3003, res. Gecommitteerde Raden, 25.9.1647.

41 W. van Vree, *Nederland als vergaderland. Opkomst en verbreiding van een vergaderregime* (Groningen 1994) 109.

42 *Daem-praetje, tusschen vier Amsterdamsche Burgers ... handelende van de Oude privilegien, vryheden, en gerechtigheden van de Burgery en Schuttery. Gedrukt voor de Doele-Schutters* (Knuttel 10567; z.pl. 1672) 8.

43 Over deze Amsterdamse 'doelenlopersbeweging': H. Bontemantel, *De regeering van Amsterdam soo in 't civiel als crimineel en militaire (1653-1672)*; G.W. Kernkamp, ed. (2 dln.; 's-Gravenhage 1897) II, 198-210; D. Sachse, 'De democratische beweging in Amsterdam in het jaar 1672', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 62 (1949) 334-357; P. Geyl, 'Democratische tendenties in 1672', in: idem, *Pennestrijd over staat en historie. Opstellen over de vaderlandse geschiedenis aangevuld met Geyl's levensverhaal (tot 1945)* (Groningen 1971) 72-129; A.F. Salomons, 'De rol van de Amsterdamse burgerbeweging in de wetsverzetten van 1672', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 106 (1991) 198-219.

44 De Alkmaarse schutterskapiteins beweerden bijvoorbeeld dat zij tijdens het bekende Alkmaarse schuttersoproer van 1609/1610 slechts hadden geprobeerd de onrust onder de schutters in goede banen te leiden. Zie: Gemeentearchief Alkmaar, Collectie Aanwinsten, inv. nr. 36, fol. 16; *Nootwendigh historisch verhael, van allen swaricheyden, verschillen, ende proceduren, soo wel in kerklijcken, als politijcken saken, etlijke jaren herwaerts binnen der stadt Alckmaer voorgevallen ...* (Knuttel 1841; Alkmaar 1611) 193. De Dordtse gildendekens werd in 1647 een zelfde rol toegedicht. *Nieuw Rotterdams marckt-schuyt praetjen*, 17.

derdaad geen sinecure, ingeklemd als zij was tussen de rancune van de aangevallen stadsbestuurders en het wantrouwen van de ontevreden burgers. In Dordrecht bijvoorbeeld werden de gildendekens, die in deze stad het verzet leidden, in paskwillen uitgemaakt voor verraders die hun woord 'als een wijf of meyt' hadden vergeten en de oorspronkelijke eisen van de burgerij hadden verkwaanseld. Het waren "sotten die nooit bij haer woort tot voorstant der privilegien blijven."⁴⁵ Van schutterskapitein Floris Huygen werd tijdens het beruchte Enkhuizer schuttersoproer van 1653 hetzelfde beweerd. "Cammeraets", zo wist een van de schutters zijn collega's te vertellen, "wij sijn alweer verraeden, want nae datter gepraet woort, soo houdt Floris Huig [het] oock met de heeren. Wij mogen wel toesien, wij konnen ons op hem niet verlaeten, hij soekt ons int vrack te leiden."⁴⁶ Het waren in dit geval niet meer dan geruchten, maar ze illustreren de potentiële verdeeldheid die iedere burgerbeweging bedreigde. Achter de pakkende protestleuzen en de in iedere politieke crisis weer terugkerende roep om herstel van de oude rechten ging een wirwar van overtuigingen en belangen schuil die zodra het op eisen stellen aankwam gemakkelijk met elkaar in botsing konden komen.

Het rekest gepolitiseerd

Enkele gemeenschappelijke eisen kwamen er overigens meestal wel, veelal verwoord in een aan het 'vroeg-modern stedelijk republicanisme' ontleend vocabulaire en doorgaans verpakt in een rekest dat aan de stadsbestuurders werd overhandigd.⁴⁷ Dat laatste was een voor de hand liggende keuze. Wie in de Republiek iets van de overheden gedaan wilde krijgen, een octrooi, een uitspraak in een geschil of een paspoort bijvoorbeeld, diende zijn vraag, al dan niet geholpen door een erkende lobbyist als de notaris, om te zetten in een ootmoedig verzoek. Dergelijke rekestten waren gebonden aan regels. De afmetingen van het formulier lagen bijvoorbeeld vast, terwijl ook de formulerin-

45 G.D.J. Schotel, *Dordrecht* (Dordrecht 1858) 64-65.

46 ARA Den Haag, Archief Hof van Holland, inv. nr. 5249.14, verklaring nr. 63. Vergelijk R. Dekker, *Holland in beroering. Oproeren in de 17e en 18e eeuw* (Baarn 1982) 43.

47 Vergelijk voor een analyse van de inhoud van deze rekestten: M. Prak, 'Burgers in beweging. Ideaal en werkelijkheid van de onlusten te Leiden in 1748', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 106 (1991) 365-393; Knevel, *Burgers in het geweer*, 353-363. Het begrip stedelijk republicanisme is ontleend aan: H. Schilling, 'Gab es im späten Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit in Deutschland einen städtischen "Republikanismus"? Zur politischen Kultur des alteuropäischen Stadtbürger-tums', in: H.G. Koenigsberger ed., *Republiken und Republikanismus im Europa der frühen Neuzeit* (München 1988) 101-143.

gen sterk geformaliseerd waren. Het indienen van rekestten diende in hoge mate een routine-aangelegenheid te zijn.⁴⁸

De ontevreden burgers presenteerden hun handelwijze als een voortzetting van de gebruikelijke politieke omgangsvormen. Zo bekleemtoonden de Alkmaarse schutterskapiteins die op 30 december 1609 een rekest aan het stadsbestuur hadden overhandigd, waarin zij verzochten de laatste magistraatsverkiezing ongeldig te verklaren, dat dit 'in alle modestie' was gebeurd. De schutterskapiteins, behorend tot de 'notabelste Burgeren der Stadt', waren zonder 'weer ofte wapen' op het stadhuis verschenen en hadden aldaar de vroedschap 'dienstelijk' verzocht hun verzoek mondeling te mogen toelichten, "so men dickwils is gewoon gheweest ende insonderheyt ordinacie met de kerckelijcke personen van Classe ende Kerckenraedt gedaen hadde."⁴⁹ De Leidse contra-remonstrantse schutters die in 1618 protesteerden tegen hun ontslag uit de schutterij onderstreepten eveneens hun onderdanige en respectvolle gedrag jegens de stadsbestuurders. Zij hadden slechts gebruik gemaakt van hun politieke rechten.⁵⁰ Anderen verwezen daarbij naar het Verbond der Edelen in 1566.⁵¹ Was de vrijheid van de Republiek immers niet "geboren uit een request door de edelen aan den Soeverein?"⁵²

Die vergelijking met het Verbond der Edelen maakt evenwel duidelijk hoever dit rekestreren in crisistijd verwijderd kon raken van de dagelijkse politieke mores. Het rekest was in crisistijd een publieke aangelegenheid, soms zelfs gedrukt en in ieder geval druk besproken op straat. In het Leidse geval waren enkele schutters door hun wijk getrokken om handtekeningen te verzamelen. Maar liefst 500 schutters hadden het rekest ondertekend, wat hun de naam 'O-cirkelaars' had opgeleverd, omdat de namen rond een cirkel waren geschreven. Op deze wijze kon het stadsbestuur niet nagaan wie de aanstichters van de actie waren geweest.⁵³ Het rekest onderscheidde zich zo nauwelijks van het pamflet, dat in veel gevallen eveneens beschouwd kan worden als een publiek verzoekschrift. "These pamphleteers evidently felt their wishes were more likely to be granted if a printed appeal to the public was made as well as, or even *instead* of, a private appeal to the proper authorities. The pamphlet audience became, as it were, the final court of appeal."⁵⁴ Een 'vileijn pasquil'

48 H.F.K. van Nierop, 'Popular participation in politics in the Dutch Republic' (ongepubliceerd paper, 1992); J. Roelevink, 't Welck doende etcetera'. Lobby bij de Staten-Generaal in de vroege zeventiende eeuw', *Jaarboek Die Haghe* (1990) 153-167.

49 *Nootwendigh historisch verhael*, 194-195.

50 GA Leiden, Bibl. L & O, inv. nr. 578f, fol. 31 e.v.

51 *Waerachtighe verthooninge van t'ghene tot Amsterdam inden jaren 1627, 1628 ende 1629 is ghepasseert...* (Knuttel 3958; Amsterdam 1629) 58.

52 P. Geyl, *Revolutiedagen te Amsterdam (augustus-september 1747)*. Prins Willem IV en de Doelistenbeweging ('s-Gravenhage 1936) 20.

53 Uytenbogaert, *Kerckelijke historie...* (Rotterdam 1647) 908; G. Brandt, *Historie der reformatie en andere kerkelijke geschiedenissen in en omtrent de Nederlanden II* (Amsterdam 1677-1704) 701. Vergelijk ook: GA Leiden, Bibl. L & O, inv. nr. 578f.

54 Harline, *Pamphlets, printing and political culture*, 161.

noemde één van de stadsbestuurders het rekest van de Alkmaarse schuttersofficieren dan ook.⁵⁵

Van respect en onderdanigheid was in ieder geval weinig te merken. Soms trokken de ontevreden burgers zelfs *en masse* op naar het stadhuis, alwaar zij toegang tot de vroedschap eisten om hun eisen en grieven kenbaar te maken. Ondertussen scandeerden gewapende schutters en anderen voor het stadhuis leuzen tegen de stadsbestuurders. De Leidse schutters zouden daarbij in 1618 volgens de stadsbestuurders "ooc onder andere [hebben] gebruyct zodanighe woorden, die nocte van openbare seditie excusabel nocte in een gepolitieerde Stadt jegens wettige Magistraten tolerabel zijn."⁵⁶

De persoonlijke aanbieding, verzamelde handtekeningen en scanderende medestanders moesten de magistraat overtuigen van de potentiële kracht van de oppositie. Met rekestreren had dit volgens de Leidse magistraat in 1618 dan ook weinig meer te maken. De stadsbestuurders spraken van:

een insolente, moetwillige ende oproerige invasie van 't [...] Raethuys, gecomen uijt een voorbedachten geresolveert opset, omme de heeren Burgemeesteren daer door t'intimideren ende door groot getal te dwingen tot het gunt datse elc in 't bysonder nijet machtich en souden sijn te doen.⁵⁷

Toegeven zou onaanvaardbaar zijn,

ten ware men vande Schutterryen voortaan wilde maecken na de wijze der oude Romeynen, Tribunos Plebis [...] die macht soude hebben alle ordonnantien der Magistraten, ook in civile saecken tegen te spreken en den voortgank der selver te beletten als die juyst niet en soude wesen na haren sin.⁵⁸

Opvallend genoeg komt deze analyse overeen met die van de patriotse voorman Joan van der Capellen tot den Pol. Ook hij onderkende de kracht van het collectieve rekest, en had het aanvankelijk herhaaldelijk als drukmiddel aangeraaden. Maar uiteindelijk wees hij het af als "eene gedeguseerde volksregeering en wel van het ergste soort, daar, namelijk, het volk *in persoon* zijn gevoelen zegt."⁵⁹ De politisering van het rekest is geen uitvinding van de patriotten.

Geweld

Pamflettenstrijd, bijeenkomsten, rekesten en demonstraties zetten de politieke omgangsvormen radicaal op hun kop. De dreiging van geweld was daarbij nimmer geheel afwezig. Mede daarom besloot menig stadsbestuur in 1672 toe

55 Algemeen Rijksarchief Den Haag (ARA), Archief van Johan van Oldenbarnevelt, inv. nr. 466, rekest van de Alkmaarse schutters, fol. 6.

56 GA Leiden, Bibl. L & O, inv. nr. 578f.

57 Ibidem.

58 Uytenbogaert, *Kerckeliicke historie*, 910-911.

59 Klein, *Republikeins patriotisme*, 272.

te geven aan de protesten van de burgerbewegingen en af te treden. De Haarlemse schutters wisten de regenten bij deze gelegenheid zelfs tot een omkerings-ritueel te dwingen door van hen te eisen dat "sy niet meer te seggen hadden, als de minste onder de Burgers, 't welck sy ook alle deden, seggende in 't afgaan van 't Stadhuis aan de meenigte der Burgeren: Mannen nu zyn wy altemaal gelijk, en wy hebben nu niet meer te seggen, als gy."⁶⁰ Tot openlijke gewelddadigheden kwam het zelden, en daardoor onderscheidde het politieke optreden van de stedelijke middenklassen zich van de veel gewelddadiger protestcultuur van het gewone volk.⁶¹ Burgers vochten hun politieke strijd vooral uit met woorden en rituelen als demonstraties. Wel arresteerden Rotterdamse schutters in de zomer van 1672 enkele vroedschappen. Zij werden gevangen gezet in de schepenkamer op het stadhuis, alwaar zij door een aantal schutters 'met gelaaden Musquetten en brandende Lonten' werden bewaakt. Sommige schutters waren er niet gerust op. Zij boden zich vrijwillig aan om op de Huidebrug, achter het stadhuis, te waken, "uit vreeze dat de Heeren haar zelve aldaar door de glaaze raamen van boven nederlaaten, en alzo escharpeen zouden."⁶²

De meeste tijdgenoten keurden deze actie af. Zelfs een sympathiserend pamflettist sprak van een 'sotheyt'. Maar, zo voegde hij er verontschuldigend aan toe, hun handelwijze was voortgekomen uit 'liefde tot het Vaderland' en had plaats 'in een ongemeyne tijdt': "In een extraordinaire tijd moet men oock extraordinaire middelen gebruycken."⁶³ Het was een even simpele als sluitende redenering, maar ook één met gevaarlijke consequenties. Achteraf beschouwd mogen de politieke oproeren dan betrekkelijk gewelddoos zijn verlopen, voor diegenen die in pamfletten en satirische gedichten werden uitgemaakt voor moreel gedegeneerde schelmen en op straat werden uitgescholden en achternagezeten, was de dreiging reëel genoeg. Zij werden openlijk eerloos verklaard en tot buitenstanders van de burgerlijke samenleving gemaakt. Waar dat uiteindelijk toe kon leiden bleek in de namiddag van 20 augustus 1672, toen Haagse schutters de gebroeders De Witt uitleverden aan een om wraak schreeuwende menigte. Het resultaat is bekend, en door de meeste tijdgenoten met ongeloof en afschuw veroordeeld. Maar een enkeling had er vrede mee:

't Verraet moet zijn gestraft, en is 't niet door Besorgers,
Soo is het door 't Gemeen, en door het Recht der Borgers;
En als 't soo wesen moet, is 't beter soo als niet;
Iusticy heeft sijn plaats, door wiense dan geschiet.
Wanneer men hem begeeft te zijn een Burgervader,

60 P. Valkenier, *'t Verwerd Europa* (2e druk; Amsterdam 1675) 737.

61 Dekker, *Holland in beroering*.

62 A. Vroesen, *Waaragtig verhaal van de muiterij binnen de stad Rotterdam, ter goeder trouw beschreeven door iemand die van de gemelde muiterij kennis gehad heeft* (Rotterdam 1785) 121.

63 *Bedenkingen over het geene door de Borgeryen van Hollandt is te weegh gebracht...* (Knuttel 10266; z.pl. 1672).

Tot Welstant van 't Gemeen, en wort dan een Verrader;
 Wat loon heeft die verdient? de misdaet is te groot,
 Niet anders, als de straf van een gewisse doot.⁶⁴

Tot besluit

De politiek kende in de zeventiende eeuw nog geen eigen publieke ruimte. Politiek was een zaak van weinigen, die elkaar achter de gesloten deuren van de raadkamer troffen. Soms evenwel kwam de politiek op straat terecht. Vlug-schriften, gesprekken, vergaderingen, rekestten en demonstraties zorgden er dan voor dat grote delen van de stedelijke bevolking werden gemobiliseerd. De stedelijke samenleving raakte voor even in de ban van de politiek. Lang duurde het meestal niet en veel leverde het ook niet op. Telkens weer wisten de stadsbestuurders hun monopolie op de politiek te herstellen. Maar de herinneringen aan de kortstondige politieke activiteiten konden niet worden uitgewist. Aldus ontstond een traditie van politiek verzet die uiteindelijk zou uitmonden in de patriottentijd.⁶⁵

De politieke cultuur van de patriotten bevat dan ook veel bekends. Opnieuw speelden gewapende burgers een centrale rol. In hun optreden grepen zij terug op bekende actieformen als massale bijeenkomsten, demonstraties rond het stadhuis, rekestten en een niet aflatende stroom van pamfletten. Deze massale en demonstratieve belangstelling voor politiek was niets nieuws. Wel was er vergeleken met de zeventiende eeuw sprake van een duidelijke schaalvergroting, terwijl ook het gebruikte politieke vocabulaire van karakter was veranderd, zoals orangistische publicisten tot hun schrik bemerkten.⁶⁶ De patriottentijd kan dus zeker niet worden afgedaan als een 'paskwillentijd'. Maar of dat voldoende is om van de 'uitvinding van de moderne politiek' te spreken?⁶⁷

64 *Spiegel van Staet, en rechd der Burgers* (Knuttel 10199; z.pl. 1672).

65 Vergelijk M. Boone en M. Prak, 'Rulers, patricians and burghers: the great and the little traditions of urban revolt in the Low Countries', in: K. Davids en J. Lucassen ed., *A miracle mirrored. The Dutch Republic in European perspective* (Cambridge 1995) 99-134.

66 Vergelijk W.R.E. Velema, 'Contemporaine reacties op het patriots vocabulaire', in: Bots en Mijnhardt ed., *De droom van de revolutie*, 476-497.

67 Vgl. de kritische opmerkingen van E.H. Kossmann, '1787. De ineenstorting van de Patriottenbeweging en het probleem van Nederlands verval', in: idem, *Vergankelijkheid en continuïteit. Opstellen over geschiedenis* (Amsterdam 1995) 134-136.